

УДК 342.3

Г. В. Новицький, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник

завідувач кафедри цивільного та господарського права
Бердянський університет менеджменту і бізнесу
вул. Свободи, 117 А, м. Бердянськ, 71118, Україна

Р. В. Стецишин, кандидат юридичних наук, старший викладач

кафедра кримінального права та кримінального процесу
Національна академія Служби безпеки України
вул. Трутенка, 22, м. Київ, 03022, Україна

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОСМИСЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ ЯК ОБ'ЄКТУ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 109 КК УКРАЇНИ

Досліджено сутність конституційного ладу як складової національної безпеки. Доведено необхідність законодавчого закріплення поняття «конституційний лад» з метою попередження випадків неправильної кваліфікації правоохоронними органами дій осіб за ст. 109 та іншими статтями КК України

Ключові слова: об'єкт складу злочину, конституційний лад, верховенство права, народний суверенітет, державний лад

Оскільки конституційний лад поставлено під охорону Кримінального кодексу України, його дослідження є необхідним з точки зору з'ясування однієї із основних ознак складу злочину, а саме об'єкту. Так, ст. 109 КК України передбачає кримінальну відповідальність за вчинення дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади [1], втім, єдності думок фахівців у питанні розуміння складових конституційного ладу не спостерігається.

Окремі науковці називають конституційний лад цілісною системою основних соціально-правових відносин, що визначають форми та способи функціонування держави. Відповідно нормальне функціонування конституційного ладу дозволяє здійснити прагнення суспільства та народу до справедливого й стабільного соціального порядку на основі поєднання індивідуальних і суспільних інтересів [2, 20].

На думку В. І. Шмеріги та Н. М. Крестовської, під конституційним ладом слід розуміти систему суспільних відносин, закріплених конституційно-правовими нормами, яка характеризується тим, що у країні дотримуються права і свободи людини, а діяльність державної влади обмежена нормами права [3].

Подібним чином цей правовий феномен визначають В. Ф. Погорілко та В. Л. Федоренко, зауважуючи, що конституційний лад є системою суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією і законами, прийнятими на її основі й відповідно до неї. Його (конституційного ладу) відповідність Основному Закону є *головним* показником реалізації конституції. За своїм сутнісним наповненням конституційний лад визначає наступні аспекти: передбачені та гарантовані конституцією державний і суспільний лад, конституційний статус людини та громадянина, систему безпосереднього народовладдя, організацію державної влади й місцевого самоврядування, територіальний устрій, основні засади зовнішньополітичної та іншої міжнародної діяльності держави, основи національної без-

пеки та інші існуючі найважливіші види конституційно-правових відносин. Він характеризується низкою істотних ознак, таких, як суверенність, демократизм, гуманізм, системність, наукова обґрунтованість, історизм, наступність, програмний характер, гарантованість конституційного ладу, а також його *реальність* [4, 100].

Відтак поняття конституційного ладу не можна зводити тільки до наявності чи відсутності конституції. Воно об'єктивно має характеризувати *реальну обмеженість держави конституцією*, а також гарантованість прав та свобод людини і громадянина. Тим більше не можна зводити конституційний лад лише до організації держави, навіть якщо ця держава і є конституційною [5, 73–74]. Конституційний лад має закарбуватися не як сукупність окремих елементів гарантування державності, а як їхня система (грец. *systema* — це ціле, складене із частин; з'єднання) — сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках між собою та утворюють певну цілісність, єдність [6, 32].

Окремі науковці-криміналісти стверджують, що конституційний лад — це встановлені Конституцією України основні засади життєдіяльності суспільства, держави та людини в Україні, складовими якого називають суверенітет держави, форму правління, державний устрій та цілісність території, а також державний режим [7, 27]. Справедливо, що конституційним ладом мають вважатися стрижневі колони, що тримають цитадель держави, — реально забезпечені права та свободи людини й громадянина.

Загалом дослідження праць вітчизняних та закордонних учених дозволяє зробити висновок, що у категорію конституційного ладу вкладається різне значення, що певною мірою ускладнює його аналіз. Це думка не лише криміналістів, але й конституціоналістів, котрі, зокрема, визначають конституційний лад так:

— *по-перше*, як фактична конституція або цілісна система основних політико-правових, економічних та соціальних відносин, що встановлюються та захищаються конституцією та іншими конституційно-правовими нормами;

— *по-друге*, як певний спосіб організації держави, який закріплений в конституції;

— *по-третє*, як такий стан суспільних відносин чи порядок, що характеризує державу як конституційну, забезпечує підпорядкованість держави праву, сприяє закріпленню у суспільній практиці та правосвідомості справедливих, гуманних та правових взаємозв'язків між людиною, суспільством та державою або як встановлені конституційним правом взаємовідносини між людиною, суспільством та державою, які покликані забезпечити визнання й захист прав та свобод людини і громадянина, народовладдя, громадянського суспільства та демократичної держави.

Вважаємо найближчим за суттю *третє* із запропонованих визначень конституційного ладу, адже наявність у країні акту, що офіційно називається конституцією певної держави і який визначає її устрій, ще не може свідчити про правовий (т.зв. конституційний) характер цієї держави й, відповідно, про реальне існування конституційного ладу.

Вчені-конституціоналісти пов'язують характеристику поняття «конституційний лад» із встановленням його співвідношення із поняттями «державний устрій» та «громадянське суспільство». При цьому під державним устроєм розуміється система основних політико-правових, економічних, соціальних відносин, що закріплюються конституційно-правовими нормами. Він може бути конституційним (коли держава впливає на конституційний лад правовим шляхом — встановлюючи правові норми та забезпечуючи їх реалізацію) або неконституційним — в умовах тоталітарної держави. Відтак *державний устрій* є ширшим поняттям у порівнянні із конституційним ладом.

Виходячи із цього потрібно й будувати логіку пізнання конституційного ладу: ним є не усяке державне утворення, що включає систему інституцій, які забезпечують функціонування держави, а така формація, що живе небезпринципно, при-

чому основною засадою її діяльності є верховенство права, а не закону. На нашу думку, амбівалентність законності багатьох судових рішень, а відтак і кваліфікація уповноваженими органами діянь суб'єкта зумовлена підміною верховенства права приматом закону, що пояснюється, у кращому випадку, несвідомим ототожненням цих категорій, у гіршому — цілеспрямованою підміною одного принципу іншим.

Тож засадничим для існування громадянського суспільства та дієвого конституційного ладу є принцип *верховенства права*, бо «політична сфера життя суспільства завжди характеризується протистоянням різних політичних сил... яке ніби затьмає собою єдину мету розвитку суспільства, його безпеку, безпеку окремих громадян, їх права тощо ... Тому держава наділяється особливою (суверенною) владою. Іноді це призводить до узурпації інтересів громадянського суспільства публічною владою, і держава стає над суспільством і правом. У таких випадках верховенство щодо права дістає політика, що призводить навіть до свавілля та насильства» [8, 114].

Такий детальний аналіз сутності контитуційного ладу вважаємо необхідним у зрізі повноти дослідження *народного суверенітету* як інтегральної складової конституційного ладу. Очевидно, він об'єктивується у праві громадян на участь у здійсненні державної влади, що включає наступні правомочності: 1) право безпосередньої участі громадян у здійсненні державної влади — брати участь у виборах, референдумі та інших формах прямої демократії; 2) право громадян на участь у здійсненні державної влади через вільно обраних представників, які від імені всього народу приймають рішення загальнодержавного значення; 3) право громадян брати участь у роботі органів законодавчої, виконавчої і судової влади шляхом доступу до державної служби, участі у відправленні правосуддя; 4) інші політичні права, що органічно доповнюють гарантовану громадянам можливість як безпосередньо, так і через своїх представників здійснювати повноту влади у державі і водночас сприяють участі громадян у здійсненні державної влади [9, 4].

При цьому, на думку фахівців, сучасній злочинності у сфері реалізації громадянами своїх виборчих прав притаманні нові форми, зокрема з боку службових осіб, а це суттєво ускладнює ефективність боротьби з порушенням таких прав [10, 15].

Варто у цьому контексті зупинитися на юридичній відповідальності, яка є по своїй суті особливою гарантією політичних прав громадян на участь у реальному здійсненні державної влади. Юридична відповідальність має вияв у двох формах: 1) юридична відповідальність органів та службових осіб за неналежне виконання покладених на них функцій та повноважень; 2) юридична відповідальність за протидію участі громадян у здійсненні державної влади [9, 13].

Однак чесним буде зізнатися собі у тому, що українська демократія досить повільно у своїй діяльності переходить на принцип істинної поваги до інтересів народу. Відтак відповідальність службових осіб за нереалізацію ними своїх програмних положень чи принаймні захист від відвертого свавілля в Україні залишаються суто декларативними.

Якраз держава відповідає (чи повинна) перед своїм народом за свою діяльність. Слід погодитися з позицією С. В. Дьякова, що при вчиненні дій, спрямованість яких за змістом визначена диспозицією статті 109 КК України, *безпосередня шкода завдається інтересам народу* як єдиного джерела влади, і в другу чергу — фізичним та юридичним особам, що здійснюють владні повноваження [11, с. 43].

Відзначаючи інтереси людини і громадянина основою для формування національних інтересів України, Основний Закон вказує, на наш погляд, на те, що якраз рівень гарантування та забезпечення прав і свобод народу України є індикатором реалізації не лише державного, але й народного суверенітету.

Питання ж людини та громадянина в структурі національної безпеки, на наш погляд, розмите та невизначене, хоча сама *суть національних інтересів ставить в центрі індивіда, а державу — по периметру на правах народного слуги*.

Не так давно низкою країн Північної Африки та Близького Сходу прокотилася хвиля громадського невдоволення авторитарно-тоталітарними методами управління, що їх сповідували тутешні лідери. Цікавим є те, що оцінку тим подіям намагалися дати різну, тільки не правову. На наше переконання, у багатьох державах, у тому числі і в Україні, політика повинна стояти осторонь Права, а не над ним. Заворушення, путчі, хунти, революції — все це категорії політичні чи політологічні, але не правові.

Між тим, ретельне вивчення таких подій має глибоке гносеологічне та суто правове значення, адже у разі загострення за подібним сценарієм політичних баталій в Україні перед правоохоронними органами, на нашу думку, може постати невизначеним питання правильної кваліфікації таких дій.

Проблема полягає у тому, що, з одного боку, об'єктивна сторона відповідного складу злочину має місце, оскільки у суб'єктів вчинення таких дій є конкретна мета — змінити конституційний лад у державі та позбавити владних повноважень чинних представників державної влади. З іншого боку, чи може йтися про спроби зміни конституційного ладу у ситуації, коли у державі з ініціативи чинної влади стає недовірливим сам конституційний лад і народ природно прагне відвоювати своє право на нетоталітарну державу, визначену Конституцією.

Незважаючи на тривалий період розвитку людства й основних державно-правових інститутів, на сучасному етапі у світі не вироблено єдиних правових механізмів відстоювання громадянами своїх конституційних прав та свобод.

Будемо аналізувати проблему з філософської точки зору, бо право не отожднюється із законом саме через свій очевидний зв'язок із суто філософською категорією — справедливістю. В цьому контексті цікаво, що в континентальній Європі, так само як і в Англії, право розглядається як природне доповнення до моралі і як одна з основ суспільного життя. Радянські ж юристи розділяли і розвивали ідею, відповідно до якої держава в особі законодавця є вищою справедливістю, в той час як західні юристи заперечували таку позицію і з метою відродження традиційної ідеї про тісний зв'язок між правом і справедливістю вважали за необхідне звільнитись від усталеного в XIX столітті теоретичного зв'язку між державою і правом [12, 157].

З одного боку, народ декларується носієм державної влади. З іншого, — державна політика народом лише реалізується, однак не формується. Тобто формується представниками народу, владою. Зрозуміло, що така модель управління прийнята у всьому світі й зарекомендувала свою оптимальність ще з прадавніх часів. Проте досвід багатьох поколінь не сформулював модель захисту народу від вірогідного свавілля можновладців. Адже парламентаризм зокрема й інститут розподілу державної влади загалом передбачають те, що обрані народом представники керуються у питаннях державотворення інтересами власне своїх обранців, а не власними. Тобто мова повинна йти про вроджену або набуту мудрість, з якою представник влади (наприклад, народний депутат) погоджується вступати у виконання ним владних повноважень на користь співвітчизників. Більше того, у часи античності влада вважалася не благом, а великим каменем, нести який під силу далеко не кожному. Нічого престижного чи тим більше легкого мислителі у цьому не бачили. З плином часу у країнах з низьким рівнем самосвідомості влада почала асоціюватися не тільки і не стільки з численними обов'язками, скільки зі значними можливостями.

У ментально нездоровому суспільстві, яким, за нашим переконанням, є й українське, влада почала бути синонімом не відповідальності, а розв'язаності та вседозволеності. «Вищим пілотажем» при цьому виступає уміння зберігати зовнішню виваженість і нарочиту чистоту помислів. Звичайно, це не стосується усіх представників народу, однак для багатьох це дійсно реальність. Зі світоглядної точки зору, можна погодитися з Уїнстоном Черчіллем, котрий стверджував, що кожен народ має ту владу, на яку заслуговує. Інакше, у нашій країні бути депутатом не

вважалось б ознакою беззаперечного успіху у житті, а розглядалося б лише як різновид займаних посад.

Що стосується об'єктивної сторони дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, то ми свідомо присвятили небагато місця викладу її сутності з тим, аби з позиції логічних міркувань обґрунтувати той факт, що посягати на апарат держави не обов'язково означає посягнути на конституційний лад. Посягання на державу можуть бути здійснені з метою захисту конституційного ладу. Останнє положення є важливим принаймні з тієї точки зору, що народ має право вимагати зміни існуючої влади у випадку, коли номенклатурна верхівка свідомо і системно не виконує своїх конституційних обов'язків.

Виникає запитання: виходить, застосування насильства з метою усунення чинного керівництва держави від управління її справами не є кримінально караним, адже мета благородна. Відповідь буде заперечною, адже мета (як світоглядна категорія) ніколи не виправдовує засоби, тому у діянні особи за описаних умов не міститиметься ознак дій, спрямованих на зміну чи повалення конституційного ладу, однак можуть будуть присутні ознаки інших складів злочину, як от захоплення державних чи громадських будівель (ст. 341 КК України), умисне знищення чи пошкодження майна (ст. 194 КК України), умисне завдання тілесних ушкоджень (ст.ст. 121–123 КК України) тощо [1]. Більше того, можливе порушення кримінальної справи й за ст. 109 КК України, якщо у суб'єктів злочину була мета не стільки домогтися усунення від управління державою чинної влади (з подальшим обов'язковим проведенням виборів), скільки самому захопити державну владу.

Згаданому вище колишньому британському прем'єр-міністру Уїнстону Черчіллю приписують й інші слова: «Влада розбещує, а абсолютна влада розбещує абсолютно». Тому у будь-якого народу має бути невід'ємним право на легітимну боротьбу із недобросовісністю чинної влади, хай навіть обраної на законних підставах.

Переконані, що необхідно прийняти Закон України «Про конституційний лад України», де слід закріпити визначення конституційного ладу, в основу якого має бути покладено не апарат держави, що було притаманним радянській системі, а народ України та людину як основну соціальну цінність у суспільстві. Тільки за умов законодавчого закріплення таких фундаментальних основ державотворення у правоохоронній системі з'являться не лише чітко визначені підстави для порушення кримінальної справи за ст. 109 КК України, але й розуміння сутності конституційного ладу як безпосереднього об'єкта відповідного складу злочину, а також відмінності цієї категорії від державного устою й апарату держави.

Аналіз думок провідних правників, а також власні міркування наштовхнули нас на думку, що під конституційним ладом треба розуміти такий *порядок або стан суспільних відносин, за якого держава розвивається як правова та демократична із реально забезпеченим народовладдям, право є первинним, а суспільство — громадянським, в якому забезпечується самоорганізація населення з метою утвердження й захисту прав та свобод людини і громадянина, що у сукупності сприяє формуванню у суспільній свідомості справедливих, гуманних та правових взаємозв'язків між людиною, суспільством та державою.*

Література

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25–26. — Ст. 26–31.
2. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 480 с.

3. Шмеріга В. І. Конституційне право України: Інтерактивний курс / В. І. Шмеріга, Н. М. Крестовська. — Х.: Одиссей, 2004. — 240 с.
4. Погорілко В. Ф. Конституційне право України: Підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко; За заг. ред. В. Ф. Погорілка. — К.: Наукова думка; Прецедент, 2006. — 344 с.
5. Кравченко А. В. Конституційне право України: Навчальний посібник / А. В. Кравченко. — Вид. 4-те, виправл. та доповн. — К.: Атіка, 2007. — 568 с.
6. Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посібник / М. С. Горішньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін.; За заг. ред. В. О. Ріяки. — 2-е вид., допов. і перероб. — К.: Юрінком Інтер, 2007. — 544 с.
7. Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник / Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.; За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. — К.: Юридична думка, 2004. — 656 с.
8. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 336 с.
9. Снігур І. В. Механізм реалізації права громадян на участь у здійсненні державної влади: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І. В. Снігур. — Київ, 2007. — 20 с.
10. Кримінальна відповідальність за порушення виборчих і референдних прав / П. П. Андрушко, І. О. Зінченко, С. Я. Лихова та ін.; За заг. ред. В. П. Тихого. — Х.: Кроссрод, 2008. — 344 с.
11. Дьяков С. В. Государственные преступления (против основ конституционного строя и безопасности государства) и государственная преступность / С. В. Дьяков. — М.: НОРМА, 1999. — 320 с.
12. Давид Р. Основные правовые системы современности / Пер. с франц. и вступ. ст. Туманов В. А. — М.: Прогресс, 1988. — 496 с.

Г. В. Новицкий, доктор юридических наук, старший научный сотрудник

заведующий кафедрой гражданского права и хозяйственного права
Бердянский университет менеджмента и бизнеса
ул. Свободы, 117 А, г. Бердянск, 71118, Украина

Р. В. Стецишин, кандидат юридических наук, старший преподаватель

кафедра уголовного права и уголовного процесса
Национальная академия Службы безопасности Украины
ул. Трутенка, 22, г. Киев, 03022, Украина

ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ КОНСТИТУЦИОННОГО СТРОЯ КАК ОБЪЕКТА СОСТАВА ПРЕСТУПЛЕНИЯ, ПРЕДУСМОТРЕННОГО СТ. 109 УК УКРАИНЫ

РЕЗЮМЕ

Исследована сущность конституционного строя как составляющей национальной безопасности. Доказана необходимость законодательного закрепления понятия «конституционный строй» с целью предотвращения случаев неправильной квалификации правоохранительными органами действий лиц по ст. 109 и другим статьям УК Украины

Ключевые слова: объект состава преступления, конституционный строй, верховенство права, народный суверенитет, государственный строй